

SLOVENSKO IN SRBOHRVAŠKO *ŠIŠMIŠ* 'NETOPIR'
(Poskus rekonstrukcije bslov. onomatopejskega korena **šī(k)s* —
'rezati; trgati'.)

Slovensko in srbohrvaško poimenovanje *šišmiš* za 'netopir' je povezano z lit. *šikšnỹs/šikšnāsparnis* in let. *sikspārnis*, vse v istem pomenu. Pomenoslovna preiskava nekaterih slovanskih besed s korenem *šiš-/šix-* omogoča hierarhizacijo pomenov in rekonstrukcijo baltoslov. onomatopejskega korena **šī(k)s*- 'rezati; trgati'.

The Slovene and Serbo-Croat appellation *šišmiš* for 'a bat (flittermouse)' is connected with Lithuanian *šikšnỹs/šikšnāsparnis* and Latvian *sikspārnis* of the same meaning. The semantic study of some Slavic words containing the root *šiš-/šix-* makes possible a hierarchization of meanings and a reconstruction of a Balto-Slavic onomatopoeic root **šī(k)s*- 'to cut; to tear'.

Netopirji so zaradi svojega nenavadnega videza in tudi zaradi svojih navad zavzemali posebno mesto v zavesti preprostega človeka, zato ni nič čudnega, če se je v slovenskih narečjih ohranilo več kot deset različnih poimenovanj¹ z več desetimi glasoslovnih in besedotvornih različic. V tem članku se bom osredinila le na etimološko obravnavo enega izmed njih, na poimenovanje *šišmiš* (z različicami *šišmīš/šišmīš/čišmīš/šiši miši/šišu miš/šišomīš/šāšmāš/čāšmāš*), znano predvsem s Štajerskega, z dolenskega obrobja (Brežice) in z Notranjskega. Poleg pomena 'netopir' pa ta beseda služi še za poimenovanje 'rovke, Spitzmaus',² očitno zaradi podobnosti obeh živali.

V pomenu 'netopir' je beseda *šišmiš*³ tudi srbohrvaška, vendar pa tam ni najti glasovnih različic;⁴ v drugih slovanskih jezikih ni izpričana. Iz teh skopih podatkov ne bi bilo mogoče zanesljivo sklepati na žarišče in čas njegovega nastanka.

Prvi je besedo *šišmiš* etimološko osvetlil F. Miklošič,⁵ ko jo je uvrstil k osnovi *šiša-* 'striči', rekonstruirani iz sh. glag. *šišati*, ukr. *šiškaty*, sl. *ošiškať* in sln. *ošiškatī*. Nadaljnega etimološkega sorodstva ne navaja, tako da ostaja etimološko nejasna. P. Skok⁶ je Miklošičevo razlago, ki jo pričujoča razčlemba potrjuje, zavrnil in menil, da gre za zložensko s sam. *miš*, analogno onomatopejski zvezi v frazi *šūc mūc pa prolij*; svojega mnenja ni podprl s kakim jezikovnim argumentom, npr. s kako podobno tvorjeno vzporednico ali vsaj z osvetlitvijo pomenske motivacije iz takšne onomatopejske zveze.

Sodobni jezikovni čut in vzporednice, npr. sln. *miškut*, sh. *mišer/slijepi miš*, r. *letučaja myš*, nem. *Fledermaus* ipd., nam dovoljujejo v drugem delu

¹ Vse narečno gradivo je vzeto iz kartoteke dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU.

² Iz nem. *Spitzmaus* je izposojen gorenj. *špīcmoh*, pomeni pa tako 'rovka' kot tudi 'netopir'. Zanimiva je slovenizacija *špīcmīš* te izposojenke, znana iz Levstika.

³ P. Skok, ERHSJ III, 1973, 396.

⁴ Stevilne glasovne različice pozna le beseda *netopir*; pogosto gre očitno za tabujska preoblikovanja.

⁵ F. Miklošič, SEW, 1886, str. 340.

⁶ P. Skok, ERHSJ III, 1973, 395—6.

besede *šišmiš* videti slovansko poimenovanje za 'miš', v *šiš*-⁷ pa samostojno besedo, ki se oblikovno in pomensko presenetljivo ujema z baltskimi besedami. Tako se v lit. reče 'netopirju' tudi *šikšnỹs* (gre za staro jo-osnovo) in *šikšnā-sparnis/šakšnōsparnis/šikšnōtsparnis/šikšniensparnis*⁸ ter v let. *sikspārnis*.⁹ V drugem delu teh zloženek je treba videti lit. *sparnas* in let. *spārnas* 'perut',¹⁰ izpeljano je iz ide. kor. **perə-* 'prevesti, prepeljati, leteti ipd.', s katerim se je po mnenju Pokornega križal koren **spher-*, in z jasnimi etimološkimi vzporednicami v več ide. jezikih, npr. gl. slov. *pero*.¹¹ V prvem delu teh besed pa vidi E. Fraenkel isti koren, kot ga vsebuje lit. beseda *šiksna* 'tanko, mehko usnje, jermen', let. *siksna* 'jermen'. V svojem slovarju daje nekaj vzporednic iz ide. jezikov, ki kažejo podobno pomensko razmerje, tj. 'koža, usnje' ipd. — »netopir«: r. *remeň* 'jermen' — *remennica* 'netopir', *koža* — *kožan*, sti. *cárman-* '(živalska) koža, usnje' — *carma-cataka* 'netopir', vestf. *lęrspecht* (iz *Leder-specht*), stnord. *ledrblaka*. Očitno gre za neki izosemantem, ki zajema germanske, baltske in slovanske jezike ter sega do indijskih. Res je sicer, da se je tako pomensko razmerje lahko oblikovalo v vsakem izmed omenjenih jezikov posebej in neodvisno, vendar pa tako strnjen areal vsekakor ima svojo težo in lahko kaže tudi na precejšnjo starost tega pojava.

Etimoloških razlag te baltske osnove je bilo že več. Tako je Persson¹² omenjene besede povezoval s sti. *šikyam* 'zanka, petlja' in Blumenthal¹³ z gr. *kissós* 'bršljan'. To razlago je sprejel Pokorny in rekonstruiral ide. koren **kik-* 'jermen'.¹⁴ Fraenkel je obe povezavi odklonil, češ da je v baltskih besedah treba izhajati iz pomena 'usnje'. Iz enakega razloga je pred njim že Endzelin¹⁵ odklonil Būgovo¹⁶ rekonstrukcijo **sik-snā* (z regularnim prehodom skupine *-ks-> -kš-* in asimilatornim priličenjem vzglasnega *s-> š-* v lit.) iz ide. kor. **sejk^h*-, ki ga poznamo iz pslov. glag. *sócati*, stvn. *sihan*, gr. *hikmās* 'tekočina' itd. Neverjetna se mu zdi tudi Peterssonova¹⁷ primerjava z gr. *sīsús* 'kosmata suknja, kožuh', ki pa bi bila potrebna ponovnega pretresa.

Po Endzelinovem in Fraenklovem mnenju je torej najverjetneje izhajati iz pomena 'usnje', ki ga je treba razumeti kot 'nekaj trdega, žilavega'. To pomensko izhodišče za *usnje* je narejeno na podlagi pomenov, ki jih kažejo etimološko sorodne besede: let. *siksts* 'žilav, upogljiv', lit. *šykštas* 'trd', *šykštūs* 'skop, varčen; trd, krepek, žilav' in *šiksna* 'skopuh',¹⁸ pri čemer je korenski vokal enkrat kratek in drugič dolg. Letske besede omogočajo rekonstrukcijo balt. korena **sīks-* (lit. vzglasni *š-* je lahko nastal po asimilaciji); to se lepo ujema s slovanskim korenem *šiš*-< *šix*-< **si(k)s-*, ki ga vsebuje tudi

⁷ Slovenska poimenovanja z vzglasnim č- so zaradi svoje omejenosti na sln. prostor in zaradi nizke frekvence gotovo drugotna.

⁸ A. Kurschat, LiDW IV, 1973, 2405; E. Fraenkel, LiEW II, 1965, 981.

⁹ K. Mühlhach, LeDW III, 1927—29, 853.

¹⁰ Gl. E. Fraenkel, LiEW II, 1965, 861.

¹¹ J. Pokorny, IGEW, 1959, 816 in 850.

¹² P. Persson, Beiträge zur idg. Wortforschung, 1912, 148.

¹³ A. v. Blumenthal, Hesyehstudien, 1930, 41.

¹⁴ Delo iz op. 11, 598.

¹⁵ Delo iz op. 9, pod *siksna*, 837.

¹⁶ Povzeto po Fraenklovem prikazu v LiEW, gl. op. 8.

¹⁷ H. Petersson, Arische und armenische Studien, 1920, 11d.

¹⁸ Pomenskega razmerja med skupinama pomenov 'hart, fest, zäh' in 'geizig, karg, sparsam' ni pojasnil.

južnoslovanski *šišmiš*. Zdi se, da je ta koren moral biti onomatopejski (to bi potrjeval slov. vzglasni *š-*, morda pa bi bilo tako bolje razlagati tudi litovskega), njegov pomen pa bom skušala prikazati po pregledu slovanskega gradiva, ki bi kazalo nanj.

Trenutno še ni mogoče celovito prikazati besedne družine, izpeljane iz omenjenega korena *šiš-/šix-* in jo natančneje razmejiti od homonimnih korenov/osnov *šiš-*, predvsem zaradi ne dovolj preiskanih smeri pomenskih razvojev in njihovih medsebojnih razmerij, ki pa so prav v tem primeru in njemu podobnih pomembni usmerjevalci etimološkega sklepanja. Iz istih razlogov niso zmeraj jasna razmerja do korenov *šuš-*, *šax-*, *šeš-* ipd., s katerimi se naš *šiš-* pomensko deloma pokriva, niso pa še ugotovljiva njihova morebitna prepletanja.

Vendar pa že doslej zbrano in sopostavljeno besedje iz slovanskih jezikov (v prihodnje ga bo morebiti mogoče dopolniti še s kakimi pomembnejšimi zgodovinsko ali narečno izpričanimi oblikami iz slovanskih jezikov), nakazuje obrise posameznih pomenskih podskupin te besedne družine, med katerimi so včasih že precejšnji pomenski razločki, nekdanje asociativne zveze pa pretrgane. Le skrben študij (mogočih) pomenskih razvojev pri drugih besedah istega pojmovnega polja pa nam lahko pomaga, da te pomenske zveze med posameznimi skupinami spet rekonstruiramo in jih poskusimo hierarhično razvrstiti.

Druga točka, v kateri se baltske in slovanske besede iz kor. **š(k)s-* pomensko ujemajo, je pomen 'skop', npr. lit. prid. *šykštūs* 'skop' (poleg 'trd, žilav, krepak'), sam. *šikšnà* 'skopuh' in dluž. sam. *šyškař* 'premetenec, prekanjenec; skopuh',¹⁹ glag. *šyškowaš* 'skopariti; premeteno se obnašati, sramotiti koga'. Prav take pomenske vzporednice v tvorjenkah iz korena *šiš-* poznajo ruska narečja, npr. *šišimora* 'skopuh' (poleg 'skrben/marljiv človek'²⁰ in pskovsko-tversko 'revež'²¹), 'tat, slepar',²² medtem ko sam. ž. sp. *šišimorka* pomeni le 'prevarantka, sleparka; prenašalka spletk'. Pomenu 'skop' ne morem določiti natančneje motivacije, ki bi zajela tako baltske kot slovanske jezike. Zaradi lit. pomenov 'trd, žilav', bi ga lahko razlagali podobno kot sh. *tvrd-ac*, *-ica*, *-iša* 'skopuh' iz prid. *tvrd* 'trd', vendar pa so ob taki razlagi težave za slovanske besede. Zelo ilustrativen pa je v tem pogledu nem. prid. *zäh* 'žilav' in 'skop', ki ga Pokorny²³ prek germanskih pomenskih sprememb izpeljuje iz kor. **denk* 'gristi, klati, pičiti'. Kakor koli že, dejstvo, da ta pomen najdemo v istem korenu na treh različnih (ločenih) krajih, nas sili, da ga štejemo za starega.

Kar zadeva ruski besedi, tj. *šišimora* in *šišimorka*, je že v Vasmerju²⁴ opozorjeno, da bi njun prvi del mogel biti etimološko istoveten s sam. *šiš*

¹⁹ E. Muka, Słownik dolnosербскеje rečy a jeje narečow, pod *šyškař*, ima ta dva pomena za prenesena. Taka karakterizacija preseneča zato, ker kot neprenesenega omenja le *šyškař* (zool.) 'krivokljun'.

²⁰ Ta pomen besede *šišimora* je lahko nastal iz pomena 'obotavljati se, obirati se', gl. dalje.

²¹ Dopolnenije k Opytu oblastnago velikoruskago slovarja, 1858, 307.

²² V. Dal', Tolkovyj slovar' živogo velikoruskago jazyka, IV, str. 636.

²³ Gl. op. 11, 201.

²⁴ M. Vasmer, ESRJ, IV, 1973, 445.

'razbojnik, potepuh',²⁵ 'tat', 'hudič/nečisti'²⁶ in izpeljankami iz njega, npr. *šišiga*, *šišigán*, *šiško* 'demon, hudič', *šiškun* 'nečisti duh', *šišara/šišira/šišgol* 'svojat, drhal'. Mnoge izmed teh besed v pomenih 'tat' ter 'hudič, demon' omenja Havers²⁷ kot (tabujška) nadomestna imena. Pomen 'hudič' naj bi bil mlajši in pomen 'tat' starejši. Svojega mnenja ni podprl z nobeno drugo vzporednico, ki bi evidentno kazala, da se v besedi s prvotnim pomenom 'tat' lahko razvije tudi pomen 'hudič, zli duh'. Pregled ruskih besed s pomenom 'tat', npr. *tať*, *vor*, pa pokaže, da se lahko pojavijo tudi (vsaj nekateri) konotativni pomeni pojmovnega polja 'slepar, goljuf, premetenec, lažnivec; razbojnik; izdajalec; postopač'; mogoče je tudi, da kateri med njimi sproži po analogiji tudi druge iz tega pojmovnega kroga. Glede na to, da se pomena 'hudič/demon' in 'slepar, premetenec' v glavnem prekrivata, da pa je areal slednjega širši od areala prvega, moramo pritegniti Haversovemu mnenju. Pomenska motivacija tega tabuiranega poimenovanja je zelo zapletena, večplastna, saj so se križale še druge (asociativno) vezane miselne poti.

Dluž. besedi *šyškař* in *šyškomař* sta očitni tvorjenki iz dluž. sam. *šyška* (pslov. *šiška*²⁸), ki je poleg osnovnega pomena 'jelov/smrekov storž, lanena glavica'²⁹ dobila še evfemističnega '(prav) nič' (*o šyška; ty šyšku wěř*). Tako tudi polj. za *borową szyszkę* 'za nič' in r. sam. *šiš* 'nič, ničesar' (*šiš dostalša! Ni šiša net.*³⁰). R. *šiš* pomeni poleg tega tudi 'figa' (tj. slabšalno znamenje s prsti, s katerim se zanika/postavi na laž povedano oziroma narejeno), preneseno s poimenovanja za 'sadež iglavcev'.³¹ Iz r. prenesena *šiš* tudi izhaja, da je že ta lahko služil za poimenovanje drobnih rastlinskih sadežev (enako tudi polj. *szysza* 'šiška') in da je šele drugotno pridobil tudi pomensko sestavino 'okrogel' ter se lahko začel prenašati na ostale predmete krožne oblike, npr. 'okrogli držaj palice', 'kepa', 'gomolj' itd. Tako domnevo podpira tudi slovin. sam. *šišmen* -*eha* in njegove različice *šixmen* -*eha* (tvorjeno je s pripomo -*men* kot stara n-osnova) s temeljnim pomenom 'majhno število/količina nečesa',³² tvorjen iz glagolskega korena *šiš* -*šix* - kot prvotni nomen actionis, ki je prešel v nomen acti.³³ Zdi se mogoče, da je ta koren bil onomatopejski, in da se je gibal v okviru pomenov 'rezati', 'trgati'. Pomen 'malo (nečesa); majhen' bi se lahko razvil podobno kot v splošnoslovanskem *drobnŭ*,³⁴ tj. kot 'nekaj odrezanega/odtrganega ipd.' Prav prek tega (izhodiščnega) pomena

²⁵ Beseda *šiš* in ta njen pomen je prvič izpričana v dnevniku Masleviča iz leta 1611—12 (cit. po Vasmerjevem ESRJ).

²⁶ Gl. op. 3 in 4; Vasmer ob besedi *šiš* II dodaja, da je etimologija težavna, vendar pa na koncu gesla opozarja na splošnoslov. *šiška*.

²⁷ W. Havers, *Neuere Literatur zum Sprachtabu*, 1946, 113—114. Pomembno je, da sta bila oba pojma pri Slovanih tabuirana, prav tako pa tudi 'netopir'.

²⁸ Za etimologijo pslov. *šiška* gl. P. Skok, ERSJ, 396 z literaturo, in M. Vasmer, ESRJ, 445.

²⁹ V slovanskih jezikih pomeni sam. *šiška* lahko tudi izrastke na hrastovem listju. Dluž. besedje je vzeto iz Mukovega slovarja.

³⁰ Gl. op. 22.

³¹ Podobno razvojno pot kažejo tudi druga poimenovanja za 'figo'; tako je sln./polj. /r./ukr. *figa* bilo sprejeto prek stvn. *figa* 'smokey; figa/znamenje' iz provansalskega *figa*, to pa iz lat. *figus*; isto realijo imenujejo v r. tudi *dŭlja* 'vrsta hruške; figa' (poleg *kukyš*), sh. *šipak* 'granatno jabolko; figa', mak. *šipki* 'isto'. Izhodišče so zmeraj kakšni drobnejši sadeži.

³² F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch* II, 1908, 456.

³³ Gl. *Słownik prasłowiański* I, 1974, 126.

³⁴ F. Bezlag, ESSJ I, 1976, 115—6, izhaja iz pomena **dhrebh-* 'sekati'.

lahko razumemo doslej etimološko nejasni r. sam. *šix-ir* 'človek majhne rasti' (s suf. *-yř!*),³⁵ ki pomensko popolnoma ustreza r. *korotyš* (k ide. **sker-* 'rezati').³⁶

Najbolj jasno je tak pomen korena **si(k)s-* ohranjen v sh. *šišati* 'striči' in sh./sln./slš. **šiškati* 'isto', blg. *šiškam* 'bodem' in preneseno 'dražim'.³⁷

Iz tega kor. **si(k)s-* bi morda lahko izpeljavali tudi glag. s pomenom 'obirati se, obotavljati se', npr. r. *šišát, šiškal, šišif, šišlját*, dluž. *šyšliš se* (Muka je ta glag. štel za izposojenko iz nemščine, kar ne bo držalo; Machek jo pravilno povezuje s č. besedo), č. *šišmat*.³⁸ To domnevo utemeljujem z nekaterimi drugimi koreni, ki takšne razvoje poznajo, npr. r. *kopát'sa* 'obotavljati se' (iz ide. kor. **(s)kšp-* 'z ostrim orodjem rezati, klati'),³⁹ sh./sln. *pípati* 'puliti, skubsti' in č. *piplati se* 'obirati se, brskati po čem', slš. nareč. *piplati se* tudi 'počasi kaj delati'.

Morda se je iz pomenov, ki smo ju domnevali za kor. **si(k)s-*, lahko razvil tudi pomen 'klatež, potepuh' (gl. zg.), kot ga poznamo iz angl. *to tear about* 'klatiti se' ob *to tear* 'trgati',⁴⁰ čeprav se v slovanskih jezikih ta pomen najpogosteje izraža s koreni, ki pomenijo 'vleči', 'hoditi', 'tepsti/udarjati' ipd.

V tej luči se zdi verjetno, da imamo opraviti z zelo starim onomatopejskim korenem **si(k)s-*, ki je tudi v baltskih jezikih (posredno) znan v temeljnih pomenih 'rezati', 'trgati/puliti'. Iz njega bi se lahko razvila tudi let.-lit. beseda za 'usnje', tj. **siks-na*; najlepša vzporednica, ki kaže, da se iz temeljnega 'rezati' res lahko razvijejo pomeni 'koža, usnje ipd.', je ide. kor. **(s)ker-*, prim. sti. *cáрман-*, lat. *corium*, slov. *korá/*skor-ja* itd.⁴¹ Morda je ostanek tega korena, seveda v nekoliko drugačnem pomenu, ohranjen v let. medmetu *siks* 'za poganjanje žrebet'⁴² in sh. *šiš/iš* 'za poganjanje živali'.⁴³

ZUSAMMENFASSUNG

Die slovenische und serbokroatische Bezeichnung *šišmiš* für 'Fledermaus' ist verbunden mit dem lit. *šikšnỹs, šikšnāsparnis, šikšnosparnis* und lett. *sikspārnis*, alles mit derselben Bedeutung. Die Untersuchung der Bedeutungen einiger etymologisch unklarer Wörter in den slavischen Sprachen, die *šiš-* oder *šix-* als Wurzel enthalten, z. B. urslav. *šišbka*, das urslav. Dialekt-Verb *šišati/šiškati*, das russ. Substantiv *šixir* 'Mensch von kleiner Statur' usw., ergibt eine hierarchische Aufgliederung, auf deren Grundlage es möglich ist, schon eine baltoslav. onomatopoeische Wurzel **sl(k)s-*, zu erschliessen, die 'schneiden, reissen' bedeuten müsste.

³⁵ Vasmer, 444.

³⁶ Pokorny, 942.

³⁷ G. Weigand, Bulgarisch-deutsches Wörterbuch, 1943, str. 422 (izd. A. Dorič).

³⁸ Gl. op. 22, 636, op. 19 pod *šyšliš se*; V. Machek, SEJC, 196.

³⁹ Pokorny, 930 d.

⁴⁰ R. Skerlj, Angleško-slovenski slovar, 1965, 681.

⁴¹ Pokorny, 938; C. D. Buck, A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, 1949, 200-1.

⁴² Gl. op. 9 pod *siks*.

⁴³ Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika VI, 1976, 964.